

И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.24.699 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 81'373.47:811.11- 112:811.512.154:811.111

Чортекова Миргүл Темирбековна

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ
МЕЙКИНДИКТИ ТУЮНДУРГАН СЫН АТООЧТОРГО
ЛЕКСИКАЛЫК ЖАНА СЕМАНТИКАЛЫК АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮ**

Адистиги: 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык
жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы КУУнин кыргыз филология факультетинин Кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Найманова Чолпон Капаровна**, филология илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш _____ жылдын _____ саат _____ дө _____ филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын коргоо боюнча түзүлгөн _____ диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: Бишкек шаары, _____ көч., _____. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду:

Диссертациялык иш менен _____ китепканаларынан жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (<http://vak/kg>) таанышууга болот.

Авторферат 2024 _____ жылдын _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, ф.и.к.,

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Изилдөөгө алынып жаткан англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн актуалдуулугу төмөндөгү факторлор менен аныкталат:

1) Англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырган терең изилдөөлөрдүн аздыгы. Сын атоочтордун арасындагы мейкиндиктеги чен-өлчөмдү сыпаттаган лексемалар тууралуу лингвистикалык маалыматтарды системалаштыруу жана кеңейтүү зарыл;

2) Англис тили — глобалдык тил, ал эми кыргыз тили улуттук, салыштырмалуу чектелүү колдонуудагы тил болгондуктан, аларды салыштырып изилдөө тил үйрөнүү жана тилдердин лексика-семантикалык структураларын түшүнүүдө актуалдуу;

3) Мейкиндик түшүнүгү бардык тилдерде жана маданияттарда негизги ролду ойнойт, бирок ар бир тилде ал башкача көрүнүштө болушу мүмкүн. Бул изилдөө англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик концепциясынын айырмачылыктарын жана орток жактарын ачып көрсөтүү менен жалпы лингвистикага салым кошо алат;

4) Мейкиндик түшүнүгү когнитивдик лингвистикада өзгөчө маанилүү категориялардын бири. Бул изилдөө мейкиндикти адам кандайча концептуалдаштырып, ар кайсы тилдерде кандай лексикалык бирдиктер аркылуу билдирээрин көрсөтөт. Бул дагы тилдердин дүйнө туюмунун өзгөчөлүктөрүн ачууга көмөктөшөт;

5) Англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндиктеги чен-өлчөмдү сыпаттаган сын атоочторду азыркы корпустук лингвистиканын алкагында статистикалык маалыматтарды камтып, лексикалык жана семантикалык жактан изилдеген эмгектер жокко эсе;

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюнткан сын атоочторго лексикалык жана семантикалык анализ берүү болуп эсептелет.

Изилдөөнүн максатын көздөө үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

1) Индо-европалык, пост-советтик лингвистикасында, түркология жана кыргыз тил илиминде сын атоочторду изилдөө маселелерине арналган илимий эмгектердеги илимий жоболорго саресеп салуу менен илимий иштин теориялык өбөлгөлөрүн аныктоо;

2) Англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун лингвистикалык табиятына, алардын классификациясына, тил илиминдеги валенттүүлүккө, сын атоочтордун лексика-семантикалык топторуна тиешелүү маселелерге сереп жүргүзүү;

3) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочторду лексика-семантикалык топторго ажыратуу, алардын ядролук жана перифериялык семаларын тастыктоо;

4) Диссертацияга керектүү изилдөө материалдарын англис жана кыргыз тилдеринин корпустарында тандап алуу жана изилдөөгө алуу;

5) Корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонуу аркылуу мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык табиятын талдоо;

6) Эки тилдеги мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык типологиялык окшоштуктары менен айырмачылыктарын изилдөө;

Иштин илимий жаңылыгы:

1) Англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика- семантикалык өзгөчөлүктөрүн алгач ирет корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдорунун негизинде салыштырып изилдөө инновациялык мүмкүнчүлүктөрдү ачат;

2) Англис жана кыргыз тилдери ар башка тилдик топторго таандык болгондуктан, алардын ортосундагы окшоштуктар жана айырмачылыктарды ачыктоо өзгөчө маанилүү жаңылык болуп эсептелет;

3) Тил корпустарына сереп салынып, алардын ортосундагы айырмачылыктар көрсөтүлөт;

4) Кыргыз тил корпусунун моделдеринин негизинде чен өлчөм сын атоочторуна лексика- семантикалык анализ жүргүзүлөт;

Иштин практикалык баалуулугу. Изилдөөнүн жыйынтыктары мектептерде, жогорку окуу жайлардагы англис-кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясынын материалдарын иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн. Мейкиндикти туюндурган сын атоочторду талдоо аркылуу атайын окуу программалары жана көнүгүүлөр түзүлүп, тил үйрөтүү процессине пайдалуу илимий булак боло алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтор тегиздик, узундук, кеңдик жана бийиктик өлчөмүн билдирген лексика-семантикалык топторго бөлүнөт. Бул топтордун ядросу менен перифериясы, ошондой эле алардын ар түрдүү маанилик аспектилерин аныкталат;

2) Мейкиндик категориясынын компоненттерин сыпаттоо өзгөчөлүктөрү англис жана кыргыз элдеринин этнолингвистикалык бөтөнчөлүктөрүн жана улуттук менталитетин чагылдырат, бул алардын дүйнө таанымындагы айырмачылыктарды көрсөтөт.

3) Тил корпустарын колдонуу аркылуу жүргүзүлгөн анализ мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн, колдонуу жыштыгын жана контексттик вариацияларын объективдүү түрдө аныктайт.

4) Англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндик өзгөчөлүктөрү симметрия, асимметрия, форма, өлчөм, аралык жана чек түшүнүктөрү аркылуу аныкталат. Заттардын горизонталдык жана вертикалдык абалын сыпаттоодо колдонулган сын атоочтордун семантикалык өзгөчөлүктөрүндө окшоштуктар менен катар айырмачылыктар да бар.

5) Эки тилде тең мейкиндикти туюндурган сын атоочтор антропоцентрикалык мүнөзгө ээ. Алар адамдын физикалык жана интеллектуалдык өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, метафоралык колдонууга ээ болуп, адамдын ар түрдүү сапаттарын сыпаттоодо колдонулат.

б) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн билдирген сын атоочтордун салыштырмалуу анализи алардын лексика-семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүндөгү окшоштуктар менен айырмачылыктарды аныктап, эки тилдин типологиялык мүнөздөмөлөрүн ачып көрсөтөт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган чен-өлчөм сын атоочторун лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлүшүнө, алардын колдонулушунун өзгөчөлүктөрүн аныктоого, корпустардын негизинде статистика, топтоо, которуу, лексикографиялаштыруу өндүү методдор менен англис жана кыргыз тилдеринин факт-материалдарынын изилдениши автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы жана жарыяланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору жана андан алынган натыйжалар боюнча 12 макала жарыяланып, анын ичинде КР ЖАК тарабынан расмий каттоодон өткөн жыйнактарда 7, РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларда 5 макала жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү 195 беттен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, илимий жаңылыктары, коргоого коюлуучу жоболор, иштин практикалык баалуулугу, изилдөөнүн жыйынтыгынын апробацияланышы жана илимий иштин түзүлүшү боюнча маалыматтар берилди.

1-бап. **Англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочту изилдөөнүн теориялык маселелерине сереп** деп аталып, ал 4 параграфты камтыйт.

1.1. Сөз түркүмдөр теориясын изилдөө деп аталган параграфта сөз түркүмдөрүнүн изилдениши каралды. Сөз түркүмдөр теориясынын байыркы мезгилде пайда болушу, калыптанышы жана азыркы убакка чейинки өнүгүүсүн Платон, Аристотель, Панини(б.з.ч., Vк), Дионисий Фракийский, Абул-Асуад ад-Ду(7-9к), Ф.Ф.Фортунатов, М.В.Ломоносов, Ф.И.Буслаев, А.М. Пешковский, А.А. Потенбя, Генри Суит(XIXк), О. Есперсен, Л. Ельмслев, Б.А. Ильиш, А.И. Смирницкий, Генри Ли Смит жана Жорж Леонард Трагер, К. Тыныстанов(1934), С. Давлетов, С. Кудайбергенов(1980) изилдешкен.

1.2. Англис тилиндеги сын атоочтордун лингвистикалык табияты деген параграфта англис тилиндеги сын атоочту изилдөөнүн теориялык маселелери, этимологиясы, лингвистикалык дефинициялары, өзгөчөлүктөрү

жана түрлөрү каралат. Бул тармакта Huddleston жана Pullum (2002), Cao Jing(2011), Todd (1987), Thorne (2012), Crystal (2004), Bloomfield (1933), Отто Жесперсон(1961), Greenbaum and Quirk (1990), McNally and Kennedy(2008), Bhat (1994), Quirk (1985), Tucker (1998), Dixon, (1997, 1982, 2005), Dixon жана Aikhenvald (2004), Klein (1980), Hofherr, Matushansky (2010), Iwanska(1995), Blöhdorn (2008); Ferris (1993), Warren, (1984), Yamazaki (2002) ж.б. окумуштуулардын эмгектери талданды.

1.3. Түркологияда жана кыргыз тил илиминдеги сын атоочтордун изилдениши деген параграфта түркологиядагы жана кыргыз лингвистикасында сын атоочтордун иликтениши, сын атоочтордун даражалары, затташкан сын атоочтор талданат. Азыркы салыштырма лингвистиканын алкагында сын атоочтор боюнча жүргүзүлүгөн эмгектерге сереп салынат. Азыркы антропологиялык нуктагы лингвистиканын алкагында жүргүзүлгөн изилдөөлөр каралат.

1.4. Тил илимдеги валенттүүлүк, лексикалык – семантикалык топ жана лексикалык – семантикалык түр (вариант) деген параграфта валенттүүлүк, лексика-семантикалык топ, семантикалык талаа, лексика-семантикалык вариант иликтенет. Диссертациялык изилдөөдө Л.Теньер жана А.В. де Гроот, В.Г. Адмони М.Д. Степанова, Л.Н. Засорина, Н.И. Берков, М.Д. Степанова, Кацнельсон, В.Д. Аракин, Г.А. Змудяк, В.В. Бурлякова, А.А. Бекбалаев, Ч.К. Найманова ж.б. окумуштуулардын эмгектери талданды.

2-бап. Англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочту изилдөөнүн методологиясы, методдору жана материалдары деп аталып, изилдөөнүн объектисин, предметин, методдорун жана материалдарын иликтөөгө алат.

2.1. Англис жана кыргыз тилдеринде сын атоочту иликтөөнүн методологиясы жана материалдары деген параграфта изилдөөнүн методологиялык өбөлгөлөрү талданып, сын атоочтор боюнча жазылган эмгектер талданат. Изилдөөнүн объектиси – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтор. Изилдөөнүн предмети – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн билдирген сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү. Аталган диссертациянын методологиялык негиздери катары азыркы лингвистикалык компаративистиканын, функционализмдин, корпусдук лингвистиканын негизги принциптери колдонулду. Аталган параграфта мейкиндикти туюнткан сын атоочторду изилдөөдө колдонулган англис тилиндеги корпусстар тууралуу маалымат берилет. Кыргыз тилинин корпусундагы фактылык материалдар белгиленет. Мейкиндиктеги чен-өлчөмдү билдирген сын атоочтор бирден лемма (унгу) түрүндө терилип, корпусстарда изилденди.

2.2. Изилдөөнүн методдору параграфында изилдөөдө колдонулган методдор көрсөтүлөт. Илимий иште жалпы илимий методдор: системалаштыруу жана ирээттеп топтоштуруу, анализ, синтез, жалпылоо, классификациялоо, интерпретациялоо жана которуу колдонулат; лексика-семантикалык анализ сын атоочтордун лексикалык, семантикалык, стилдик, контексттик, денонативдик жана коннотативдик маанилерин ачып берет; сын

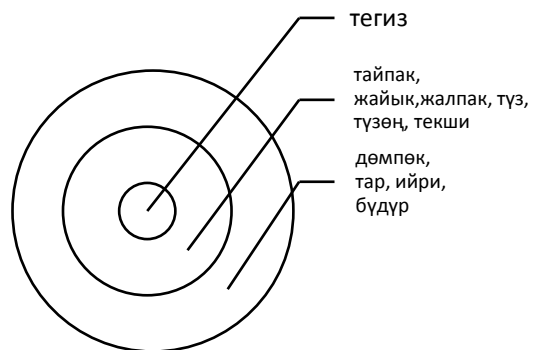
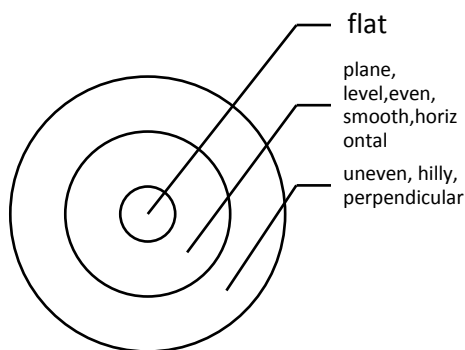
атоочтордун сөздүктөгү маанилеринин анализи, ядро менен периферияны аныктоочу семалык анализ пайдаланылды. Ошондой эле диссертацияда корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонулду.

3-бап. **Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти билдирген сын атоочторду изилдөөнүн тыянактары** деп аталып изилдөөнүн натыйжаларын чагылдырат.

3.1. Англис жана кыргыз маданиятындагы мейкиндик түшүнүгүнүн өзгөчөлүктөрү деген параграфта мейкиндик түшүнүгүнүн англис тилде сүйлөгөн калктардын жана кыргыздардын тилдик аң-сезиминдеги орду талданат. Англичандар өздөрүнүн дүйнө карашында мейкиндиктин өзгөчөлүктөрүн симметрия, ассиметрия, форма, өлчөм, аралык жана чек аркылуу аныкташат. Мейкиндикти англичандар так аныкташат, ошондуктан анын өзүнө гана тиешелүү белгилери бар. Кыргыздар мейкиндикти чексиз элестетишет, алар үчүн бийиктиктиктин орду өзгөчө. Кыргыздардын жер-сууларга ат койгондо алардын көлөмүн, кеңдигин, тардыгын, узундугун, кыскалыгын, алыстыгын, жакындыгын, башатын ж. б. эске алышат.

3.2. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти билдирген сын атоочтордун лексика-семантикалык топтору деген параграфта мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтор лексика-семантикалык топторго ажыратылат. Лексика-семантикалык топту семантикалык жактан айырмалаган ядролук сема (ал синонимдик жана антонимдик түйүндөн -САТ турат) жана перифериялык семаны (синонимдик катар- СК, антонимдик катардан-АК турат) курайт.

3.3. Англис жана кыргыз тилдериндеги тегиздик өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү деген параграфта тегиздикти билдирген сын атоочторго англис жана кыргыз тилинин корпустарындагы статистикалык маалыматтар аркылуу лексика-семантикалык анализ жүргүзүлдү. Бул лексика-семантикалык топтун *ядролук семасы* катары англис тилинде *flat (тегиз)* сын атоочу, ал эми кыргыз тилинде *тегиз* сын атоочу аталат. Перифериялык семаларын англис тилинде синонимдик жана антонимдик түйүндөн турган *plane, level, smooth, even, uneven, hilly, perpendicular, plumb, levelled, horizontal*, сын атоочтору түзсө, ал эми кыргыз тилинде *тайпак, тайпагай, тайпаң, жайык, жайпагай, жайпак, түз, түзөң, текши, жалпак, жалпагай, дөмпөк, ийри, кыйшык, бүдүр* сын атоочтору курайт.

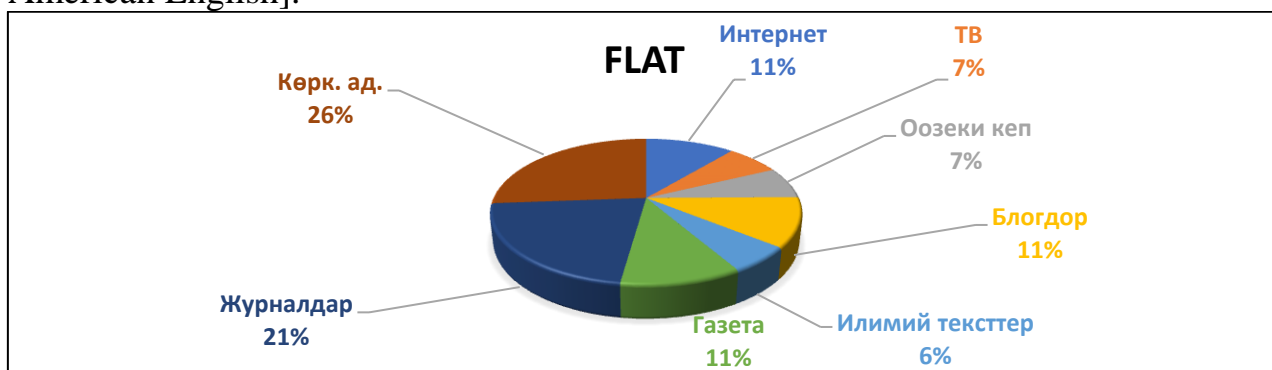

Сүрөт 1. Англис жана кыргыз тилдериндеги *flat* жана *тегиз* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия- антонимдик катар

Flat сын атоочун Кембриж сөздүгү тегиз, жалпак, тайпак экендигин аныктайт, мисалы: *flat surface* (бир заттын үстүнүн тегиз экендигин билдирет: тегиз столдун үстү, тегиз талаа), *flat screen tv* – жалпак экрандуу тв ж.б. [Cambridge Dictionary].

Бул лексика-семантикалык топко кирген *plane, level, smooth, even* сын атоочтору да тегиздик чен-өлчөмүн сыпаттайт. Кембриж сөздүгү бул топтогу сын атоочторду *тегиз, жалпак, жылмакай* деп аныктайт [Cambridge Dictionary] жана төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ: буюмдардын жалпактыгын, фигуралардын тегиздигин, муздун бетинин тегиздигин, жылмакайлыгын, рельефтин тегиздигин сүрөттөйт. Мисалы: *Smooth wood floors, a sit-and-read children's area and upstairs coffee shop* (Жылмакай, тегиз жыгач полдор, балдар үчүн отуруу жана окуу аянты)[Америкалык англис тилинин корпусу].

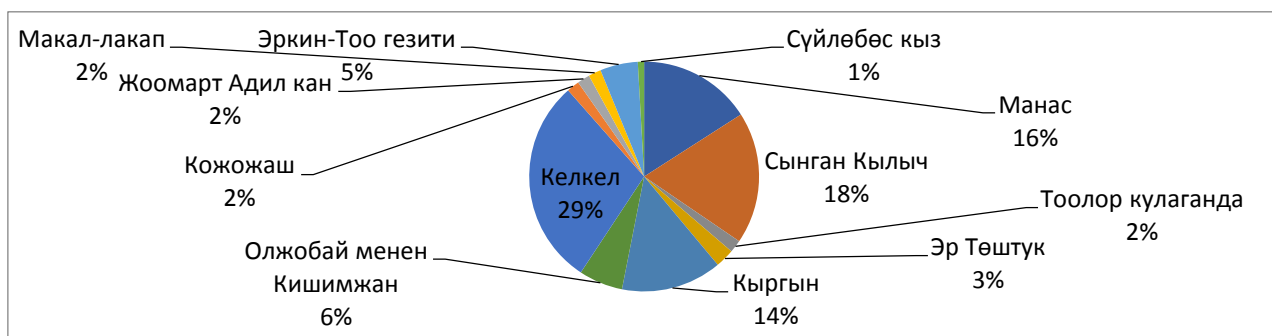
Стилдик жанры боюнча англис тилинин корпустарында *flat* сын атоочунун колдонуу чөйрөлөрү төмөндөгүдөй: жалпы саны: 39882, блогдордо - 4379 жолу, интернетте -4422, ТВ тексттеринде -2694, оозеки кепте- 2776, көркөм адабиятта- 10444, журналдарда-8608, газета, жаңылыктарда-4243, академиялык тексттерде -2316 жолу колдонулат [The Corpus of Contemporary American English].

1-диаграмма. Flat сын атоочунунун стилдик жанр боюнча америкалык корпустагы пайыздык катышы.

Кыргыз тилиндеги тегиздик өлчөмүн билдирүүчү ядролук сема *тегиз*. Бул сын атоочтун лексика-семантикалык, стилдик жана корпустук табиятын изилдөөдө кыргыз тилинин корпусу колдонулду. Корпуста *тегиз* сын атоочу 113 жолу колдонулат, анын жыштыгы миллион сөзгө 45.111 сөз туура келет [Кыргыз тилинин корпусу].

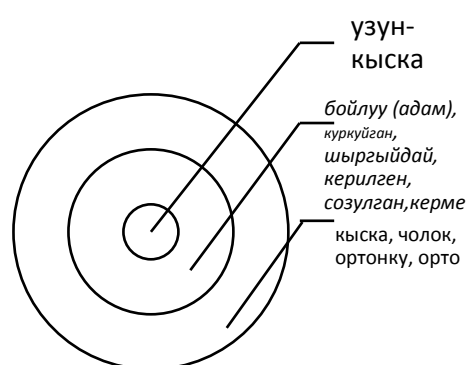
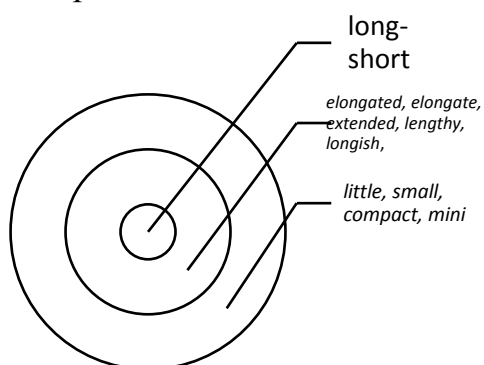
2-диаграмма. Кыргыз тилинин корпусунда “тегиз” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

Мейкиндиктеги тегиздикти сыпаттоочу сын атоочтордун лексика-семантикалык тобундагы сын атоочтор *жайык, жайпак, жалпак, тайпак, тайпагай, түз* кеңири лексикалык- семантикалык колдонуу чөйрөсүнө ээ: изилдөө көрсөткөндөй кыргыздар *жерди тегиз, көлдү тегиз, сазды тегиз* деп сыпатташат, мисалы: *Кызыл ат жүрөт жайкалып, Өзөндүн тегиз сазында* [Олжобай менен Кишимжан]; Адамдын сырт келбетин, чымыр денесин да *жайык* сын атоочу вербализациялайт, мисалы *Кырк чоронун мыктысы, Кыйласынан чыйрагы, Ачык кабак, жайык төш*[Манас].

Анализдин негизинде эки тилде тең жогорудагы сын атоочтор объекттин тегиздиктеги абалын, формасын, жайгашуусун сүрөттөйт. Англис тилине салыштырмалуу кыргыз тилиндеги мейкиндиктеги тегиздикти сүрөттөөдө кээ бир сын атоочтор жергиликтүү жана конкреттүү тушүнүктөрдү, маанилерди көп камтыйт. Ал эми айырмачылыгы англис тилинде сын атоочтордун көп маанилүүлүгү менен байланыштуу.

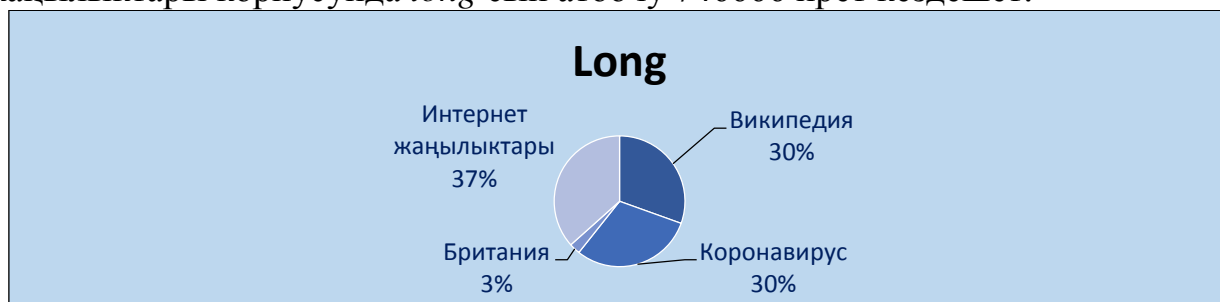
3.4. “Англис жана кыргыз тилдериндеги узундук өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деген параграфта *узундукту* сүрөттөгөн сын атоочтордун лексика-семантикалык табияты талданат.

Англис тилинде *узундукту* сүрөттөгөн ядролук сема: *long* жана *short*, анын перифериялык семаларын *elongated, elongate, extended, lengthy, longish*, ошондой эле антонимдер *little, small, compact, mini* ж.б. түзөт. Кыргыз тилинде ядролук семаларга *узун* жана *кыска* кирет, анын перифериясында *бойлуу (адам), куркуйган, шырмыйдай, керилген, созулган, керме, кыска, чолок, ортоңку, орто* ж.б бар.

Сүрөт 2. Англис жана кыргыз тилдериндеги *Long- short* жана *узун- кыска* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия-антонимдик катар

Long сын атоочу мейкиндиктеги узундукту өлчөгөн сын атооч. Википедия тексттеринен жыйналган корпуста *long* сын атоочу 621995 ирет, англис тилинин британиялык корпусунда *long* сын атоочу 55258 жолу, Коронавирус корпусунда *long* сын атоочу 616672 жолу, интернет жаңылыктары корпусунда *long* сын атоочу 746666 ирет кездешет:

3-диаграмма. *Long* сын атоочунун тил корпустарында колдонулушу.

Азыркы англис тилинде *long* сын атоочу мейкиндиктеги географиялык узундукту чагылдырат: *Canada's coastline has a length of 202,080 kilometers and is considered the longest coastline worldwide* (Канаданын жээк сызыгынын узундугу 202 080 километрди түзөт жана дүйнө жүзү боюнча эң узун жээк сызыгы болуп эсептелет) [Corpus of Contemporary American English].

Англис тилинин британиялык корпусунда *short* сын атоочу 19448 жолу, англис тилинин америкалык вариантындагы корпуста 151942 ирет, интернет жаңылыктары корпусунда 2734217 жолу, Википедия корпусунда 397327 жолу, ТВ корпусунда 26868 жолу, АКШ сотторунун тексттеринде 11613 жолу, АКШдагы телесериалдар корпусунда 5703 жолу колдонулат.

Бул сын атооч мейкиндикте кыскалыкты өлчөйт: *The shortest river in Britain is the River Morar on the West Coast of Scotland* (Шотландиянын батыш жээктериндеги Морар дарыясы Улуу Британиядагы эң кыска дарыясы) [British National Corpus]. Узундукту чагылдырган топко кирген *elongated, extended, lengthy* сын атоочторун Кембриж сөздүгү мындай деп аныктайт: *демейдегиден узунураак жана ичке, керилген, узартылган, адаттагыдан узун же узунураак* [Cambridge dictionary]. Англис тилинин корпустарын изилдөөдөн алган фактылык материалдарга таянып, *elongated (узун)* сын атоочу *long* сын атоочунан айырмаланып, расмий коннотацияга ээ экендиги байкалды.

Long сын атоочунан жасалган дагы бир лексема *prolonged* саналат. Коронавирус корпусунда *таажы тумоосунун байланыштуу prolonged COVID-19 pandemic* (узакка созулган пандемия), *a prolonged cough* (узак жөтөл), *prolonged immunological response* (узак иммунологиялык жооп) жана башка фразалар катышкан мисалдар арбын.

Кыргыз тилинин корпусунда *узун* сын атоочу 278 жолу 29 ар түрдүү тексттерде кезигет; корпус эсептөөсү боюнча бир миллион сөзгө 111.472 мисал жыштыгы туура келери болжолдонот; “Манас” эпосунда 41 жолу,

“Сынган Кылыч” романында 60 жолу, “Жамийла” повестинде 4 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 8 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 6 жолу, “Жээренче чечен” жомогунда 3 жолу, “Асыл таш” жомогунда 1 жолу, “Эки дос” жомогунда 2 жолу, “Чочколой баатыр” жомогунда 2 жолу, “Ач карышкыр” жомогунда 1 жолу, “Абылай жетим” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 9 жолу, “Келкел” романында 59 жолу, “Кыргын” романында 23 жолу, макал-лакаптарда 35 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 21 жолу кезигет.

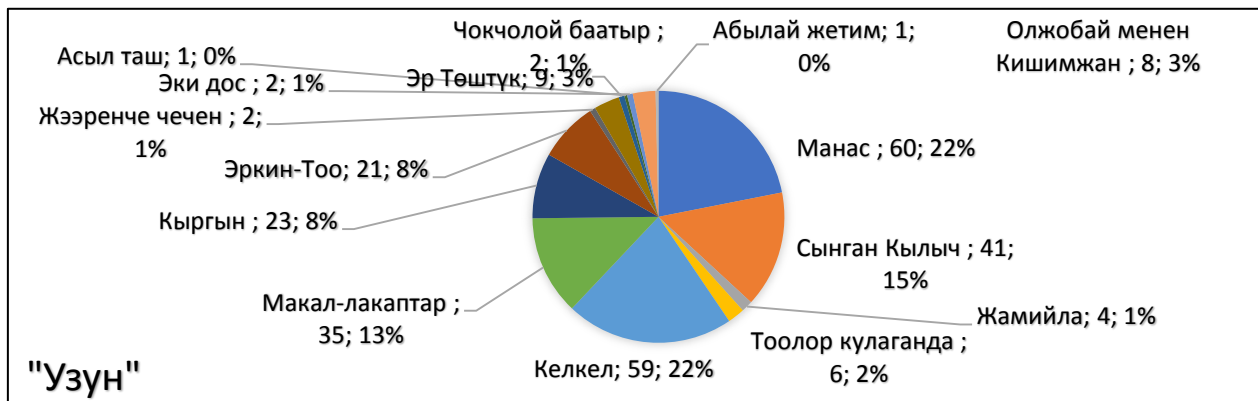

Диаграмма 4. Кыргыз тилинин корпусунда “узун” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

Изилдөө көрсөткөндөй, “узун” сын атоочу адамдын, жаныбарлардын келбетиндеги узундукту сыпаттайт: *Узун бойлуу, кең далы, Ары балбан, ары шер* [Манас].

Географиялык мейкиндиктеги жер-суунун аттарына компонент катары коюлат: *Алымбек Датканын колу келип, кокон аскерлеринин карааны аны сайын көбөйүп, Узун-Агач айланасына туш - тарабынан жыш курчоого алды* [Келкел].

Лексика-семантикалык вариант катары макал-лакаптарда колдонулат: *Айыбы чыккан жигиттин узун бою пас болот.*

Кыргыз тилинде узундукту өлчөгөн сын атоочтордун бирине *кыска* кирет.

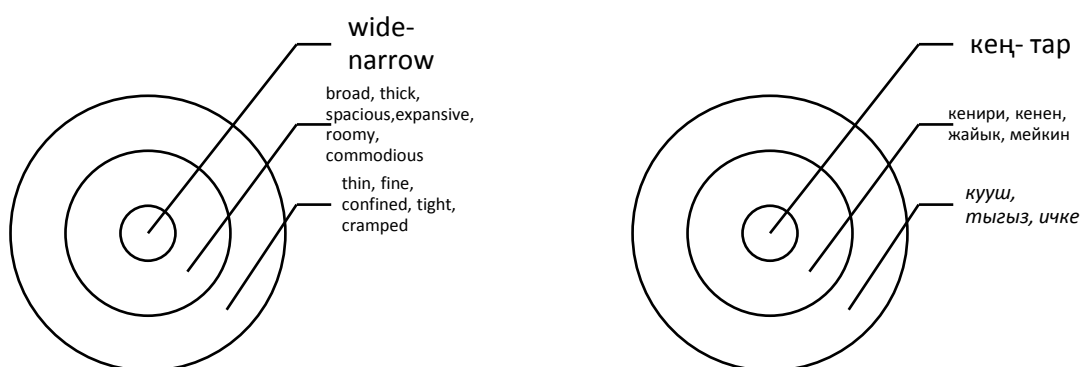
Кыска сын атоочу жаныбарлардын көрүнүшүн сыпаттайт: *Аркасы бийик, ээри бас, Алты ай минсе арыбас, Колу кыска, буту узун, Кутурган Жолой мингени* [Манас].

Изилдөөдө эки тилде тең узундукту сыпаттаган ядролук сын атоочтор абдан көп колдонуларын байкалат. Ал эми перифериядагы сын атоочтор англис тилинде көбүнчө техникалык жана публицистикалык тексттерде кезигет. Кыргыз тилиндеги сын атоочтор фразеологиялык бирдиктер жана метафоралардын компоненти катары колдонулат.

3.5. Англис жана кыргыз тилдериндеги кендик (тууралык) өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү”

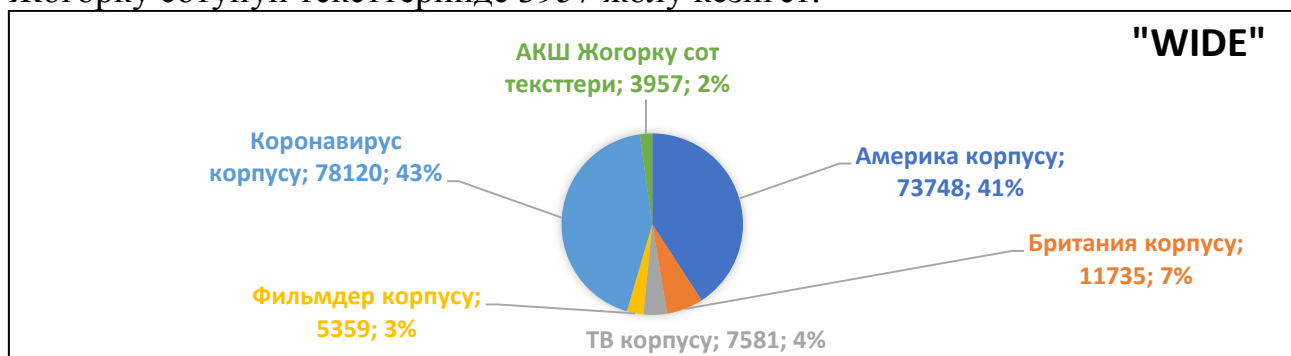
деген параграфта мейкиндиктеги кеңдикти туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү талданат.

Кеңдик тегиздиктеги горизонталдуу (туурасынан кеткен) жайгашкан түшүнүк. Англис тилинде кеңдикти сыпаттаган сын атоочтордун ядролук семаларын *wide* (кең) анын антоними *narrow* (тар) түзөт. Анын перифериялык семаларына *broad* (кеңири), *thick* (кеңири), *spacious* (кенен), *expansive* (кенен), *extensive* (кеңири), *sizable* (кеңири), *roomy* (кеңири), *commodious* (кеңири), *oversize* (чоң) *voluminous* (көлөмдүү), *outsized* (чоң), *thin* (ичке, кууш), *fine* (кичине) *confined*, *tight*, *cramped* жана башкалар кирет. Кыргыз тилинде ядролук семаларга *кең* жана *тар* кирет, анын перифериясында *кеңири*, *кенен*, *жайык*, *мейкин*, *кууш*, *ичке* сын атоочтору.

Сүрөт 3. Англис жана кыргыз тилдериндеги *wide-narrow* жана *кен-тар* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия-антонимдик катар.

Wide сын атоочу америкалык англис тилинин корпусунда 73748 жолу, Коронавирус корпусунда 78120 жолу, ТВ корпусунда 7581 жолу, британиялык англис тилинин корпусунда 11735 жолу, фильмдер корпусунда 5359 ирет, АКШ Жогорку сотунун тексттеринде 3957 жолу кезигет.

Диаграмма 5. Англис тилинин корпусунда “wide” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

Жогорудагы диаграмма көрсөткөндөй *wide* сын атоочу азыркы англис тилинде жыш колдонулган лексемаларга кирет. Англис тилинин корпусунда *wide* деген сын атооч төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ экендиги байкалды:

а) мейкиндиктеги кеңдикти (заттын туурасын) сыпаттайт: *They are 1 " wide 2 " long 1/8 thick with a quarter round on the perimeter.* (Алардын туурасы 1 дюйм,

узундугу 2 дюйм, калыңдыгы 1/8, периметри болсо төрттөн бирди түзөт [Corpus of Contemporary American English].

б) дүйнөнүн кеңдигин вербализациялайт: *I wouldn't take it if it was the last hot dog in the whole wide world* (Эгер бул кең ааламдагы акыркы хот-дог болсо, мен аны алмак эмесмин) [The TV Corpus].

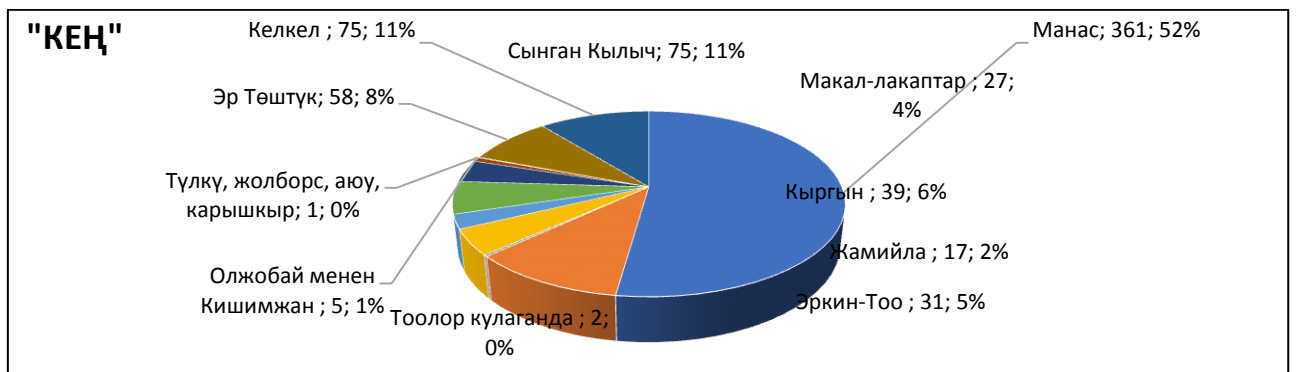
е) Ландшафтты сүрөттөйт: *Snow is like a wide sea* (Кар деген чалкып жаткан кең деңиздей жатат) [The Movie Corpus].

Narrow сын атоочу мейкиндиктеги тардыкты сыпаттайт. Америкалык англис тилинин корпусунда 31316 жолу, Википедия корпусунда 56670 жолу, Коронавирус корпусунда 19962 жолу, Британиялык англис тилинин корпусунда 4786 жолу, америкалык телесериалдар корпусунда 1349 жолу колдонула тургандыгы аныкталды. Narrow сын атоочу төмөндөгү лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ: көчөлөрдүн, өтмөктөрдүн тардыгын сүрөттөйт: *Very many delivery vehicles in this narrow shopping street* (Бул map базар көчөсүндө жүк жеткирүү унаалары көп турат) [Corpus of Contemporary American English];) ландшафттын тардыгын сыпаттайт: *These are dissected by three narrow valleys* (Алар үч кууш өрөөнгө бөлүнөт) [The Wikipedia Corpus].

Англис тилиндеги *broad*, *spacious*, *expansive* сын атоочтору да кеңдикти сыпаттайт. Аталган сын атоочтун төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү бар: Мисалы: Кандайдыр бир ландшафттын кеңдигин сыпаттайт: *Encircled by a broad sweep of the River Usk* (Уск дарыясынын жайпак агымы менен курчалган) [British National Corpus]; Бөлмөнүн, үйдүн, имаараттын кеңдигин сыпаттайт: *Originally a spacious country house, the hotel offers every conference and leisure facility* (Алгач кенен айыл үйү катары салынган бул мейманкана конференциялар жана эс алууга бардык мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт) [British National Corpus]; Океандын чалкып жаткан кеңдигин сүрөттөйт: *In the middle of this beautiful, wonderful, huge, enormous, expansive ocean* (Бул кооз, кереметтүү, зор, эбегейсиз зор, кең океандын ортосунда) [The TV Corpus].

Thin сын атоочу заттын ичкелигин, кууштун сыпаттайт. *Thin* сын атоочунун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр: Дубалдардын ичкелигин, жукалыгын билдирет: *They were etching the wafers to create thin vertical walls standing up from the surface* (Алар вертикалдуу жука дубалдарды уруу үчүн пластиналарды оюшту). [Corpus of Contemporary American English]

Кыргыз тилинин корпусунда *кең* сын атоочу 691 ирет 28 текстте кезигет. Аталган сын атоочтордун арасынан корпустагы эң жыш колдонулган сын атооч экендиги белгиленди. Корпустук программанын божомолунда бир миллион сөзгө 277.077 мисал туура келет [Кыргыз тили корпусу]. “Манас” эпосунда 361 жолу, “Сынган Кылыч” романында 75 ирет, “Жамийла” чыгармасында 17 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 5 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 2 жолу, “Түлкү, жолборс, аюу, карышкыр” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 58 жолу, “Келкел” романында 75 жолу, “Кыргын” романында 39 жолу, макал, лакаптарда 27 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 31 ирет колдонулат.

Диаграмма 6. Кыргыз тилинин корпусунда “кең” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

Изилдөө көрсөткөндөй, “Манас” эпосунда *кең* сын атоочу: мейкиндиктеги жер-суунун кенендигин сүрөттөйт: *Акбалтай Алтымыш балбан аттанып, Кең Кашкар ылдый жакалап* [Манас]; кийимдин кеңендигин сүрөттөйт: *Кебез белбоо, кең өтүк, Келберсиген Коңурбай Болжолун айтып кетейин*[Манас]; Эпостордо баатырлардын келбети *кең* сын атоочу аркылуу сыпатталат, мисалы: *Узун бойлуу, кең далы, Кең көкүрөк эр элең* [Эр Төштүк].

Кыргыздар дүйнөнү, ааламды, мейкиндикти *кең*, чексиз деп билишкен, ал төмөндөгү мисалда көрүнөт: *Бул жаркыраган кең дүйнөнүн куту жалгыз ошолор калгансып Сарыбайдын көңүлүн оодурат*[Сынган Кылыч].

Публицистикалык стилде аталган сын атооч жер-суунун аттарында кезигет, мисалы: *Чүй облусунун Ысык-Ата районунун Кең-Булуң айыл өкмөтүнүн башчысын шайлоо болуп өттү*[Эркин-Тоо].

Мейкиндиктеги кенендиктин канчалык тар экендигин билдирген сын атооч *тар*. Кыргыз тили корпусунда *тар* лексемасы 128 жолу 23 тексттерде кездешет. Корпустук программанын божомолунда миллион сөзгө 51.325 мисал туура келет. *Тар* сын атоочу сүйлөмдө аныктооч, бышыктооч жана баяндоочтук кызматты аткара тургандыгын корпус көрсөттү. [Кыргыз тили корпусу]. Ал “Манас” эпосунда 15 жолу, “Сынган Кылыч” романында 11 ирет, “Жамийла” чыгармасында 2 жолу, “ “Тоолор кулаганда” чыгармасында 2 жолу, “ Алдар Көсө ” жомогунда 1 жолу, “Асыл Таш” жомогунда 4 жолу, “Алданган карышкыр” жомогунда 1 жолу, “Көнөчөк кийген түлкү” жомогунда 1 жолу, “Жагалым” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 6 жолу, “Келкел” романында 27 жолу, “Кыргын” романында 12 жолу, макал, лакаптарда 34 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 11 ирет колдонулат.

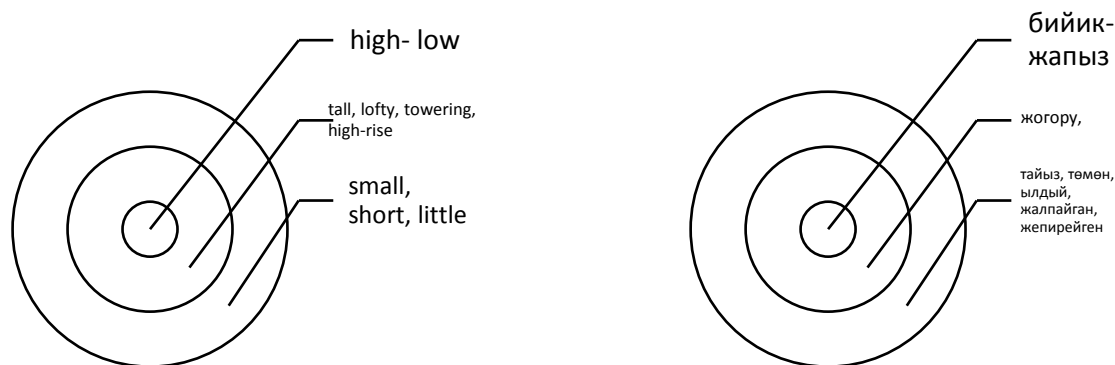
Анализ көрсөткөндөй, *тар* сын атоочу: жер-суунун, жолдун тардыгын сыпаттайт, мисалы: *Тар кысыкка барганда Ошондо Кошой абакең Өкүрүгү таи жарып, Кыйкырыгы баш жарып* [Манас]; кыргыздардын жашоо философиясында адам өмүрү кыска, ал жашаган дүйнөнү каймана мааниде *тар дүйнө* метафорасы сүрөттөйт: *Бу бейбана, бу жан этин жедирген тар дүйнө менен коштошу ... арман күү чалы* [Сынган Кылыч]; адамдын көңүлүнүн, пейилинин тардыгын сүрөттөйт, бул учурда лексика-семантикалык вариант катары пейили тар, ичи тар деген фразеологизмдер колдонулат: *Бейли тар адам кең идиштен аш иче албайт* [Макал]; буюмдун тардыгын сыпаттайт:

Кемпир аны мышыктан көрдү да каймакты оозу тар көнөчөккө салды[Көнөчөк кийген түлкү]; турак-жайдын тардыгын сыпаттайт: *Момун эки тизесин кучактап , тар чатырда Карасакалдын баш жагында ой басып огурган*[Келкел]; публицистикада ишенимдин, ойдун тардыгын репрезентациялайт: “бардык ишти туура , акыл менен жасап жатам” деген тар ишенимибиз улам күчөп бекемделип баратканын туйбагандыгыбызда[Эркин-Тоо].

Ал эми перифериядагы *кеңири, кенен, жайык, мейкин, кууш, ичке* сын атоочтору кенендикти жана тардыкты туюнтуп, көбүнчө табият менен байланышкан кырдаалдарды сүрөттөйт. Мисалы: “Олжобай менен Кишимжан” дастанында жер-суунун кенендигин сүрөттөйт: *Айдап койгон жери жок Аймагы мейкин саз болуп, Агын суу менен жарышкан Ала моюн каз болуп* [Олжобай менен Кишимжан]. *Токтогул : Кош , аман бол , элим ай , кеңирсиген кенен жай көк мелжиген жерим ай , ойноп - күлгөн теңим ай !* [Келкел].

Эки тилдеги кендикти туюнткан сын атоочтордун айырмачылыгы алардын тарыхый жана маданий өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Кыргыз тили көбүнчө табигый философияга байланыштуу мейкиндикти метафоралык мааниге басым жасоо менен сүрөттөйт, ал эми англис тили практикалык контексте өлчөм маанисинде колдонулат.

3.6. Англис жана кыргыз тилдериндеги бийиктик өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деген параграфта бийиктикти туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү изилденет. Бийиктик вертикалдуу ченем, аны репрезентациялаган сын атоочтордун англис тилиндеги ядролук семаларына *high* жана *low* лексемалары кирет, ал эми анын перифериялык семаларына *tall, big, giant, long-legged, lanky, leggy, towering, lofty, elevated, lifted, dominating, uplifted, raised, high-rise, small, little, short* жана башкалар кирет. Ал эми кыргыз тилинде бийиктикти эки сын атооч сыпаттайт: *бийик* жана *жапыз*. Анын перифериялык семаларына *жогору, төмөн, ылдый, терең, тайыз, жалпайган, жепирейген* жана башка сөздөр кирет.

Сүрөт 4. Англис жана кыргыз тилдериндеги *high- low* жана *бийик- жапыз* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия- антонимдик катар.

Англис тилинин корпустары көрсөткөндөй эле, *high* сын атоочу эн жыш санда колдонулган сын атооч. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда ал 397159 жолу, Википедия корпусунда 1105164 жолу, Коронавирус корпусунда 766752 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 37700 жолу, ТВ корпусунда 62381 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 9039823 жолу, Интернет тексттери корпусунда 7331043 ирет, АКШ Жогорку сот тексттери корпусунда 12869 ирет колдонулат, диаграмманы караңыз:

Диаграмма 7 Англис тилинин корпусунда “high” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

High сын атоочунун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөндөгүлөр: кандайдыр бир заттын, түшүнүктүн бийиктигин, узундугун чагылдырат: *It would stand about 70 feet high, or a little taller than the old V-2 (Бул болжол менен 70 фут бийик, же эски V-2ден бир аз бийик болмок)* [TV Corpus]; жер шарынын үстүндөгү бийиктикти чагылдырат: *From his new vantage point of over 1, 000 miles high, he sees the Earth as a vast rolling sphere upon which the oceans (1000 милден ашкан бийик байкоо пунктунан ал Жерди океандар чогулуп турган эбегейсиз чоң сфера катары көрөт)* [TV Corpus].

Тил корпустарында белгиленгендей, high сын атоочу төмөндөгү сөз айкаштарында колдонулат: *High Income (жогорку киреше), high heels (шши така), high hopes (терең үмүттөр), high level (жогорку деңгээл), high standards (жогорку стандарттар), high price (жогорку баа), high life (бай-бакубат жашоо), high radioactivity (жогорку радиоактивдүүлүк).*

Low сын атоочу мейкиндиктеги жапыздыкты сыпаттайт. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда аталган сын атооч 140799 жолу, Википедия корпусунда 223525 жолу, Коронавирус корпусунда 303100 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 16453 жолу, ТВ корпусунда 18638 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 2943743 жолу, Интернет тексттери корпусунда 2894692 ирет колдонулат, АКШ Жогорку сот тексттери корпусунда 4444 жолу колдонулат.

Low сын атоочу да англис тилинин корпустарында абдан жыш колдонула тургандыгы аныкталды, анын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө төмөндөгүлөр кирет: Терезелердин жапыздыгын сыпаттайт: *Cover old glass in doors and low windows with safety film (Эшиктердин жана жапыз терезелердин*

эски айнектерин коопсуздук пленкасы менен жабыңыз) [British National Corpus]; Көпүрөлөрдүн жапыздыгын сүрөттөйт: *You wan na watch that low bridge* (Сен ошол жапыз көпүрөнү көргүң келет) [TV Corpus]; Суунун эң төмөнкү деңгээлин чагылдырат: *Poyang Lake is facing low water levels* (Поянз көлү суунун деңгээли төмөн) [Coronavirus Corpus].

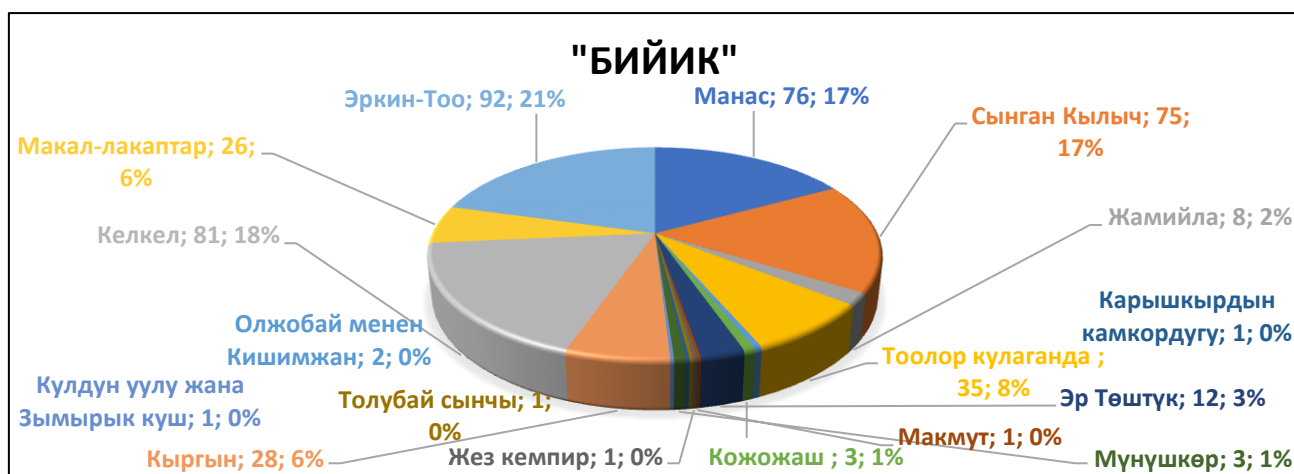
Tall сын атоочу да бийиктикти репрезентациялайт. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда аталган сын атооч 39643 жолу, Википедия корпусунда 59418 жолу, Коронавирус корпусунда 9730 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 4296 жолу, ТВ корпусунда 9001 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 100000 жолу, Интернет тексттери корпусунда 100000 ирет колдонулат.

Tall сын атоочунун төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү бар: Имараттардын бийиктигин чагылдырат: *It seemed like I could leap tall buildings in a single bound* (Өзүмө мен бийик имараттарды бир секирип өтө алчудай сезилчү) [Coronavirus Corpus]; Эстелик, монументтердин бийиктигин сыпаттайт: *Work on 18 percent of the 450-foot tall statue of Ambedkar was complete* (Амбедкардын 450 фут бийик эстелигинин 18 пайызы бүттү) [Coronavirus Corpus]

Lofty сын атоочу да бийиктикти репрезентациялайт. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда аталган сын атооч 2937 жолу, Коронавирус корпусунда 3039 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 291 жолу, ТВ корпусунда 280 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 55010 жолу, Интернет тексттери корпусунда 36328 ирет колдонулат.

Lofty сын атоочунун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр: Тоолордун бийиктигин сүрөттөйт: *The Lofty Mountain and Flowing Water* (Бийик тоо жана аккан суу) [Corpus of Contemporary American English]; Учактын, машинанын бийиктигин сүрөттөйт: *Look for a nice lofty airplane* (Жакшы бийик учак изде) [iWeb: The 14 Billion Word Web Corpus].

Кыргыз тилиндеги *Бийик* лексемасы кыргыз тили корпусунда 446 жолу 71 текстте кезигет; корпустук программанын божомолунда бир миллион сөзгө аталган сын атоочтун 178, 837 мисал жыштыгы туура келет.

Диаграмма 8 Кыргыз тилинин корпусунда “бийик” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

Аталган лексема “Манас” эпосунда 76 жолу, “Сынган Кылыч” романында 75 ирет, “Жамийла” чыгармасында 8 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 2 жолу “Тоолор кулаганда” чыгармасында 35 жолу, “Карышкырдын камкордугу” жомогунда 1 жолу, “Мүнүшкөр” жомогунда 3 жолу, “Кулдун уулу жана Зымырык куш” жомогунда 1 жолу, “Толубай сынчы” жомогунда 1 жолу, “Жез кемпир” жомогунда 1 жолу, “Макмут” жомогунда 1 жолу, “Кожожаш” дастанында 3 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 12 жолу, “Келкел” романында 81 жолу, “Кыргын” романында 28 жолу, макал, лакаптарда 26 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 92 ирет колдонулат.

Корпустук анализ көрсөткөндөй, *бийик* сын атоочу төмөндөгү лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ: түз мааниде ландшафттын бийиктигин вербализациялайт: *Таштуу бийик зоосу көп*[Манас]; имараттардын, мунаралардын, сепилдердин бийиктигин сыпаттайт: *Опсуз бийик мунара Баашалыгы башкача*[Манас]; үндүн бийиктик диапозону сыпатталат: *Жыйын Абил - бийдин сөзүн бузган бийик үн чыккан жакка дүркүрөп бурулду*[Сынган Кылыч]; адамдын рухунун, кадыр-баркынын улуулугу, ой-максаттарынын бийиктиги репрезентацияланат: *Ак мухабатты , адамзааданын бийик рухун мактап, тарлыгын жектеп*[Келкел].

Заттардын бийик эмес экендигин туюнткан сын атооч *жапыз*. Кыргыз тили корпусунда аталган лексема 10 жолу кезигет, анын ичинде үчөө тактооч катары колдонулат, анын ичинде “Манас” эпосунда 1 жолу, “Сынган Кылыч” романында 3 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 3 жолу, “Келкел” романында 1 жолу, макал-лакаптарда 1 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 1 жолу пайдаланылат.

Корпустук талдоонун негизинде аталган сын атоочтун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр экендиги аныкталды: имараттардын, үйлөрдүн жапыздыгын сыпаттайт: *Жапыз болду бийик там*[Манас]; ландшафттын деңиз деңгээлинен канчалык жапыздыгы сүрөттөлөт: *айры өркөчтүү төөлөр кейиптенген бирине бири уланышкан жапыз адырмак жер*[Сынган Кылыч].

Бийиктикти репрезентациялаган лексемаларга *жогору* кирет. Кыргыз тили корпусунда ал 307 ирет колдонулат. Корпустук талдоо аталган лексема тандалган тексттерде дээрлик баары тактооч катары кызмат кыла тургандыгын аныктайт. Сын атооч катары 20 сүйлөмдө гана колдонулат. Дагы бир баса белгилеп кетүүчү жагдай, аталган лексема публицистикалык стилдеги тексттерде арбын пайдаланылат.

Сын атооч катары *жогору* лексемасы төмөнкү лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ: жер-суунун жогорку тарапта экендигин билдирет: *Антпесе шаар көчөлөрүнүн жогору жагындагы дөбөдө от жаксак - эл аралык чатак чыгышы мүмкүн* [Тоолор кулаганда].

Төмөн сын атоочу жогору сын атоочунун антоними. Кыргыз тилинин корпусунда 212 жолу кезигет, бирок анын 20 га жакыны гана сын атооч катары

колдонулат. Анын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй аныкталат: кандайдыр бир жердин ылдый жакта экендигин туюнтат: Төмөн жакта чоң дайра Мунун баарын кыдырдым [Манас].

Жалпайган сын атоочу кыргыз тилинин корпусунда 1 жолу колдонулат, ал үйдүн бийиктигинин жапыздыгын түшүндүрөт: Жалпайган үйү билинбейт, *Кайдан табам элимди?* [Олжобай менен Кишимжан].

Жепирейген сын атоочу бойдун кыскалыгын, турак-жайдын жапыздыгын билдирет: *октунун ылымта жерине курулган бир нече таш короо, ар короонун бир четинде жепирейген бастырма, эшиктеринде бирден түп саада, же тал көрүнөт* [Сынган Кылыч].

Анализ көрсөткөндөй англис тилине салыштырмалуу кыргыз тилиндеги ядролук лексеманын колдонуу жыштыгы жогору. Ал эми перифериялык сын атоочтор азыраак колдонула тургандыгы байкалды. Көбүнчө метафора жана фразеологиялык бирдиктин курамында компонент катары катышат. Ал эми англис тилинде бийиктикти билдирген сын атоочтор ар түрдүү.

Корутунду. Изилдөө төмөнкүдөй натыйжаларга ээ болду:

1. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик түшүнүгүн туюнткан сын атоочтордун өзгөчөлүктөрүн биринчи жолу лексика-семантикалык жана типологиялык жактан салыштырып иликтөө түркология жана англистикада жаңы илимий багытты ачты.

2. Корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонуу аркылуу сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн талдоодо корпустук материалдардын жыйынтыгы англис тилинде мейкиндикти сүрөттөгөн сын атоочтор илимий, адабий стилде жана оозеки кепте кеңири колдонулаарын көрсөтүү, кыргыз тилинде алардын колдонулушу көркөм чыгармаларда жана поэтикалык тексттерде көбүрөөк байкалды.

3. Изилдөөнүн жыйынтыктары англис жана кыргыз тилдеринин мейкиндик түшүнүгүн лексика-семантикалык чагылдыруудагы өзгөчөлүктөрүн жана окшоштуктарын көрсөтүү менен эки тилдин маданиятындагы дүйнө туюмунун айырмачылыктарын түшүнүүгө өбөлгө түздү. Мисалы, англис тили мейкиндикти тактоо менен логикага басым жасаса, кыргыз тили элдик философияга жана салттык маданияттын түшүнүктөрүнө таянат. Бул англис жана кыргыз маданиятындагы мейкиндик түшүнүгү семантикалык багытта өзгөчө орунду ээлерин айгинелейт.

4. Изилдөө лексика-семантикалык анализ аркылуу тилдик айырмачылыктарды тереңирээк түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, практикалык колдонмолор үчүн негиз болот. Жалпылап айтканда, изилдөөнүн жыйынтыгы англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик категорияларынын лексикалык жана семантикалык системаларынын өзгөчөлүктөрүн терең ачып берип, этнолингвистика, когнитивдик тил илимине жана типологиялык изилдөөлөргө маанилүү салым кошот.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

Илимий иштин мазмунун чагылдырган төмөндөгү макалалар жарык көргөн:

1. Чортекова, М.Т. Лексико-семантический анализ прилагательных пространственной ориентации (на материале английского и кыргызского языков // Известия НАН РК – №1. – 2007. – 88-91-бб.

2. Чортекова, М.Т. Особенности семантической сочетаемости английских прилагательных wide и broad//Вестник КГУСТА им.Н.Исанова – №3. – 2010. – 246-248-бб.

3. Чортекова, М.Т. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикте бир өлчөмдүү көрүнүштөрдү туюндурган сын атоочторго лексикалык жана семантикалык анализ жүргүзүү// Вестник КГУ им.И.Арабаева – №6. – 2011. – 178-182-бб.

4. Чортекова, М.Т. Тил илиминдеги валенттүүлүк маселеси// Наука и новые технологии – №2. – 2014. – 243-245-бб.

5. Чортекова, М.Т. Англис жана кыргыз тилдериндеги өлчөм маанидеги синонимдик катардын сын атоочторунун колдонулуш өзгөчөлүктөрү// Вестник КГУ им.И.Арабаева – №14. – 2014. – 152-156-бб.

6. Чортекова, М.Т. Англис тилиндеги large, big жана great сын атоочторунун семантикалык айкашуу өзгөчөлүктөрү Вестник КГУ им.И.Арабаева – №18. – 2015. – 165-169-бб.

7. Чортекова, М.Т. Этнолингвистическая экспрессивность прилагательных в кыргызском языке//Международный журнал экспериментального образования. – 2023. – № 4 – С. 42-46.

8. Чортекова, М.Т. Корпусное исследование прилагательного “чоң” в кыргызском языке // Международный журнал экспериментального образования. – 2023. – № 5 – С.25-30.

9. Чортекова, М.Т. Англис тилиндеги бийиктикти репрезентациялаган сын атоочтордун лексика- семантикалык өзгөчөлүктөрү(англис тилинин корпустарынын материалдарында) // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.- №2. - 2024.- Б.382-385.

10. Чортекова, М.Т. Semantic Analysis of the Group of Adjectives Denoting Spatial Orientation with Core Adjectives “big” and “чоң” in the English and Kyrgyz Languages.- Бюллетень науки и практики//г. Нижневартовск, Россия- №8 (август) 2024- Б.506-518.

Чортекова Миргүл Темирбековнанын “Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочторго лексикалык жана семантикалык анализ жүргүзүү” аттуу темада 10.02.20 – тектештирмелүү, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *сын атооч, мейкиндик, тегиздик, бийиктик, узундук, кеңдик, лексика-семантикалык талаа(ЛСТ), ядро, периферия, валенттүүлүк, лексика-семантикалык вариант(ЛСВ), корпустук лингвистика.*

Изилдөөнүн объектиси – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтор.

Изилдөөнүн максаты – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюнткан сын атоочтордун лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо болуп эсептелет.

Изилдөөнүн предмети – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн билдирген сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү.

Изилдөө методдору. Илимий иште жалпы илимий методдор: анализ, синтез, жалпылоо, классификациялоо, лексика-семантикалык анализ сын атоочтордун лексикалык, семантикалык, стилдик, контексттик, семалык анализ, корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонулат

Изилдөөнүн негизги натыйжалары

1. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик түшүнүгүн туюнткан сын атоочтордун лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн иликтөө жаңы изилдөө багытын ачты.
2. Корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонуу аркылуу мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык табияты аныкталды.
3. Эки тилдеги мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык типологиялык окшоштуктары менен айырмачылыктары тастыкталды.

Иштин натыйжаларынын колдонулуучу чөйрөсү. Англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы, англисче-кыргызча котормо, корпустук лингвистика боюнча атайын курстарда колдонууга болот, курстук жана квалификациялык иштерге теориялык негиз боло алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Чортековой Миргул Темирбековны на тему “Лексико-семантический анализ прилагательных обозначающих пространственной ориентации(на материале английского и кыргызского языков” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: прилагательное, пространство, описание, плоскость, высота, длина, ширина, лексико-семантическое поле, ядро, периферия, валентность, лексика- семантический вариант, корпусная лингвистика,.

Объектом исследования являются прилагательные, описывающие пространственную ориентацию в английском и кыргызском языках.

Цель исследования – определить лексико- семантические особенности прилагательных, выражающих пространственную ориентацию, в английском и кыргызском языках.

Предметом исследования являются лексико-семантические особенности прилагательных, обозначающих пространственную ориентацию в английском и кыргызском языках.

Методы исследования. В работе используются общенаучные методы: анализ, синтез, обобщение, классификация, лексико-семантический анализ прилагательных, лексический, семантический, стилистический, контекстуальный, семантический анализ, количественные и качественные методы корпусной лингвистики.

Основные результаты исследования.

1. Сравнительное изучение лексико-семантических и типологических особенностей прилагательных, обозначающих пространство дало новый импульс в языкознании.
2. С помощью количественных и качественных методов корпусной лингвистики изучается лексико-семантическая природа прилагательных, выражающих пространственную ориентацию/
3. Раскрываются лексико-семантические типологические сходства и различия прилагательных, выражающих пространственную ориентацию в английском и кыргызском языках.

Область применения результатов работы. Результаты работы могут быть использованы при чтении лекций по сравнительной типологии английского и кыргызского языков, при практических курсах по переводу, на спецкурсах по корпусной лингвистике, и могут послужить теоретической базой для курсовых и квалификационных работ.

ABSTRACT

of thesis “Lexical and semantic analysis of Spatial Adjectives in the English and Kyrgyz languages” by Chortekova Mirgul Temirbekovna for the degree of Candidate of Philological Sciences in 10.02.20 - Historical and Comparative, Contrastive Linguistics

Key words: *adjective, description, space, height, length, width, lexical-semantic field, nucleus, periphery, lexical-semantic variant, valency, corpus linguistics.*

The object of the research comprises adjectives delatscribing the spatial dimension in English and Kyrgyz.

The goals for the study is to analyze the linguistic features of adjectives of special dimension in English and Kyrgyz.

The subject of the study is the lexical-semantic features of adjectives denoting spatial dimension in English and Kyrgyz.

Research methods. The thesis applies general scientific methods: analysis, synthesis, generalization, classification, lexical-semantic analysis of adjectives, lexical, semantic, stylistic, contextual, semantic analysis, quantitative and qualitative methods of corpus linguistics.

Main results of the study:

1. Comparative study of the lexical-semantic and typological features of spatial adjectives gave a new research direction in linguistics.
2. The lexical-semantic nature of adjectives of spatial dimension is examined via the quantitative and qualitative methods of corpus linguistics.
3. The lexical-semantic typological similarities and differences of the adjectives expressing the spatial dimension in the two languages are disclosed.

Scope of application of work results. The results of the thesis can be applied in the courses on Comparative typology of English and Kyrgyz, English-Kyrgyz translation, in courses on Corpus Linguistics, it can be used as theoretical background for term papers, research papers and theses.